

wegdragen. Volgens Losman zijn er van de oorspronkelijke editie slechts weinig exemplaren in omloop gebracht.

Een vierde persoon in Amsterdam met wie Wrangel contacten onderhield, was de graveur Michel le Blon, eveneens een dubbelrol spelend als schrijver van nieuwsbrieven aan Zweedse regeringspersonages en als agent voor kunst aankopen. Behalve om boeken ging het hierbij om schilderijen, gobelins en meubilair, ja zelfs werd een keer een statiekaros besteld bij een wagenmaker in Den Haag. Overigens mag niet worden vergeten, dat ook zeer veel Nederlandse boeken via Hamburg hun weg naar het noorden vonden. Daar bestelde Wrangel namelijk in 1675 de Franse uitgave van Joan Blaeu's beroemde *Atlas Maior* welk kostbaar werk inderdaad een paar maanden later op Skokloster werd afgeleverd.

Wrangel trof het ongeluk dat hem op het einde van zijn leven een bezoek werd gebracht door de Italiaan Lorenzo Magalotti. Deze kreeg van de ontwikkeling en beschaving van zijn gastheer geen hoge dunk en hij heeft dienovereenkomstig een weinig vleiend beeld van hem geschetst. Arne Losman heeft dit beeld enigszins willen retoucheren maar ook hij heeft niet kunnen bewijzen, dat het kopen van veel boeken altijd een waarborg is voor goede smaak. De bibliotheek als statussymbool is een maar al te bekend fenomeen.

Dat Losman juist Carl Gustaf Wrangel als studie-object heeft uitgekozen, ligt eigenlijk wel voor de hand, aangezien het kasteel Skokloster met veel van zijn inrichting bewaard is gebleven, alsmede de waardevolle Skokloster-brievencollectie, nu dus op het Riksarkiv in Stockholm. Voor Nederlandse lezers is het goed te weten welke schatten het Zweedse Riksarkiv herbergt. Ook de Skokloster-collectie bevat nog veel meer dan Losman aan het licht heeft gebracht. Bewust heeft hij de meer diplomatieke correspondentie van de resident in Den Haag Peter Spiering Silfvercrona en diens stiefzoon Johan Filip – ook weer enige honderden brieven – terzijde gelaten. Als we dan bedenken dat er naast de Skokloster-verzameling meteen tien andere particuliere collecties zijn te noemen, even rijk aan materiaal dat ons inzicht in de zeventiende-eeuwse relaties tussen Zweden en Nederland kan verdiepen, niet in de laatste plaats natuurlijk de relaties op handelsterrein, dan beseffen we dat Losman met zijn waardevolle studie pas een eerste stap heeft gezet op een heel lange weg en we kunnen alleen maar hopen dat een volgende stap niet te lang op zich laat wachten.

J. Römelingh

H. Feenstra, *De bloeitijd en het verval van de Ommelander adel 1600-1800* (Diss. Groningen, 1981, uitgegeven door de auteur, 485 blz.).

Het is met de opbouw van dit boek, dat in het bijzonder de economische positie van de Ommelander jonkers behandelt, wat wonderlijk gesteld. Na een eerste deel, dat deze adelsgroep als geheel behandelt, volgt een tweede over de afzonderlijke families. Het probleem ligt niet bij de bijlagen, grafieken en literatuuropgave die op dat tweede deel nog volgen, noch bij de genealogieën of bij het personenregister die men in een afzonderlijke map aantreft. Ietwat problematisch is wel de volgorde van de eerste twee delen. De auteur heeft het er moeilijk mee gehad. Eenmaal, op bladzijde 226, in het tweede deel, zegt hij iets te 'zullen...bewaren' voor een ander hoofdstuk, en dat blijkt dan één van de hoofdstukken van het eerste deel te zijn. In dat eerste deel treft men in feite de conclusies aan, getrokken uit de beredeneerde en per familie geordende materiaalverzameling die, verder-

op, in deel twee is ondergebracht. Grote lijnen en generalisaties worden dus eerst gepresenteerd en daarna pas mag men ontdekken dat daar bepaalde grilligheden en onzekerheden in zijn verdisconteerd. Juist in deel twee namelijk manifesteert zich pas ten volle het individueel lotgeval, dat de op- en neergang van afzonderlijke families soms in sterke mate bepaalde, maar weinig toe- of afdeed aan de positie van de adel als groep. Ook blijkt daar pas dat de bronnen nogal eens weerbarstig zijn gebleken. Onzekerheid deed zich nu en dan voor bij de identificatie van de personen en bij de interpretatie van de bedragen die er in zijn vermeld.

Men kan dus vragen of het een juiste beslissing was de conclusies te laten voorafgaan, maar het kan toch beslist niet gezegd worden dat het een rampzalig besluit is geweest. De grilligheden en onzekerheden zijn niet zo talrijk dat ze de conclusies aanvechtbaar maken. En als het boek hier en daar niet gemakkelijk toegankelijk is, dan ligt dat, dunkt mij, toch meer aan het onderwerp en het bronnenmateriaal dan aan de auteur. Let men bijvoorbeeld op de wijze waarop een aantal interessante Ommelander persoonlijkheden wordt geïntroduceerd – de figuren bijvoorbeeld die reeds op andere dan economische gronden de aandacht van historici hebben getrokken –, dan kan beslist niet worden gezegd dat zulke heren door de achterdeur worden binnengeleid. Men krijgt, integendeel, het gevoel dat zulke mannen als Osebrand Johan Rengers van Slochteren, Rudolf de Mepsche van Faan en Johan Willem Ripperda, die meer dan eens in het boek worden vermeld, daarbij telkens wat scherper worden omlijnd. Van deze sujetten wordt het duidelijk genoeg dat ze zonder kennis van hun economisch-financiële omstandigheden niet goed begrepen kunnen worden. En zeker brengt de auteur ook, voor een goed verstaander, de Ommelander adelsgroep als geheel tot leven. Ze wordt ons getoond in haar eigenaardigheden, die door specifiek-Groningse institutionele en juridische omstandigheden mede zijn bepaald. Een provinciale jonkerselite toont, ook doordat verschillen met soortgelijke groepen in Friesland, Drente en Oostfriesland worden aangegeven, in dit boek haar eigen gezicht.

Het gaat om een adelsgroep die niet werd beschermd door waarborgen van scherp omschreven adeldom, maar die zich niettemin na 1650 begon af te sluiten. In de decennien die volgden wist ze zich te handhaven wat, gezien het tegentij van een recessie, voor een groep die het in dit agrarisch gewest vooral hebben moest van haar grondbezit, een prestatie mag heten. En het is hoogst opmerkelijk dat de jonkers zich juist na 1750, toen het in de landbouw eindelijk weer echt goed ging, in steeds mindere mate wisten te handhaven. Ze hebben van de economische opleving eigenlijk niet meer geprofiteerd. Nieuwe grondaankopen, die mogelijk werden toen de Staten, van 1764 tot 1774, eindelijk de genaaste kloosterlanderijen van de hand deden, hebben de neergang van de groep vertraagd, maar boden geen uitweg uit haar problemen. Die zijn ontstaan doordat in de loop van de achttiende eeuw de landhuren gefixeerd werden. Van deze verandering profiteerden de meiers, maar voor de landeigenaren werd het een strop waar ze niet aan konden ontkomen.

Het is opmerkelijk genoeg dat die neergang zich voltrok ondanks het feit dat de Ommelander adel na het midden van de zeventiende eeuw als machtsfactor nog veel minder uit het maatschappelijk bestel weg te denken was dan als grondbezittersgroep. Van 1659 af heeft een met brave bedoelingen ingevoerd tourbeurtensysteem binnen onderverdeelde districten het averechtse gevolg gehad dat het aristocratiseringsproces er door versneld werd. De jonkers gingen zich er toen op toeleggen, meer dan tevoren, ook in macht te investeren. Ze concentreerden daartoe binnen de districten zo veel mogelijk hun grondbezit. En ze maakten ook nog wel andere kosten bij de opbouw en het beheer van hun ambtenportefeuilles. Ook de bedragen nodig voor het opkopen van stemmen en voor betalingen aan substituten dienen te worden afgetrokken van het bruto-rendement dat men uit de ambten

trok. De bedragen die de jonkers overhielden van hun redgerambten waren minder hoog dan vaak is verondersteld. Lucratiever was bestuurlijk werk in de waterschappen. De jonkers slaagden er dus in zich in de ambten breed te maken. De ambtelijke functies, die nogal eens werden geacht bij bepaalde borgen te behoren, mogen gedurende het *ancien régime* als een deel van het adellijk vermogen worden beschouwd. Daarbij valt overigens wel aan te tekenen dat men de edelen na de Franse tijd, die aan dit alles een eind maakte, wel schadeloos stelde voor het gedeerde inkomens, maar niet voor het vermogensverlies.

De vraag of die adel dus, achteraf gezien, onverstandige beleggingen heeft gedaan in die ambten laat zich aan de hand van Feenstra's boek niet beantwoorden. Er wordt weinig meegedeeld over de omvang van het ambtenbezit van de diverse personen en families, en de vraag, of men bij minder onderling geruzie over en doelbewuster gezamenlijk gebruik van de macht wellicht middelen had kunnen vinden om het tegentij te keren, blijft buiten beschouwing. Zeker is wel dat familieveten en factietwisten soms met grimmige eigengeheid werden uitgevochten, terwijl toch, anderzijds, de indruk zich opdringt dat ambten vooral gezocht werden als persoonlijk prestige-object – te gretiger wellicht omdat de adellijke status van veel jonkers wat onzeker was – en niet allereerst als middel waarmee men macht kon uitoefenen op efficiënte wijze.

De auteur wijst er intussen nog wel op dat het zeer de vraag is of veel andere mogelijkheden tot investering binnen het gezichtsveld van de Ommelander adel hebben gelegen. Een grote verscheidenheid van investeringsdoelen kende ze niet. Een enkele familie mocht zich, met succes, decennia lang met verveningen inlaten, en een enkele persoonlijkheid met bedrijven. Maar met hun investeringen reikten de jonkers eigenlijk zelden buiten de palen van hun gewest. Zelfs als ze wat geld in de WIC belegden was het ze waarschijnlijk nog vooral te doen om de kansen op een bewindheberszetel voor de Ommelanden. Wat verder reikende interessen treft men eigenlijk alleen aan bij die jonkers die verwanten buiten het gewest hadden. Ook de geestelijke horizon van deze adelsgroep was niet al te ruim. Wat er uit boedelbeschrijvingen blijkt van *'investment in culture'* had voor het merendeel betrekking op zilver en porselein. Naast de soms ook wel aanwezige portretten en muziekinstrumenten evenwel maken de bibliotheken, als ze er al waren, een tamelijk povere indruk. Al bij al lijken de Ommelanden, met zo'n heersende elite, op een nog slechts gebrekkig opengelegd gebied, een regio waar zelfs de bovenlaag niet profiteerde van datgene wat in de Republiek zoal mogelijk was.

Uit deze dissertatie blijkt bovendien dat onder de Ommelander jonkers één ondeugd zeer veel voorkwam. Onwillige belastingbetalers, om het zacht uit te drukken, waren onder hen zeer talrijk. In zeer veel van de gevallen waarin het vermogen zich aan de hand van de boedel laat berekenen blijkt dat met name in de achttiende eeuw de aanslag in de vermogensbelasting, de 400e penning, veel te laag was. Tot verhoging van zo'n aanslag kwam het, aldus de auteur, alleen dan als het al te veel in de gaten liep dat er te weinig werd betaald. Het komt me voor dat de verhoudingen op dit gebied in andere gewesten hier en daar wel anders waren. De tot het Zierikzeese patriciaat behorende grootgrondbezitters op Schouwen bijvoorbeeld werden van 1740 af veel scherper aangeslagen dan vóór dat jaar het geval was geweest. Het speelde daar een rol dat de Zeeuwse Staten grote moeite hadden de eindjes aan elkaar te knopen. Maar belangrijker nog lijkt mij dat zo'n patriciaat van een kleine stad in een glazen huis leefde. Het zegt dus iets dat veel Ommelander jonkers in de achttiende eeuw voor een dubbeltje op de eerste rij konden blijven zitten zonder dat ze daarbij al te zeer in het oog liepen. We mogen, naar het mij voorkomt, aannemen dat lokale en regionale omstandigheden het hen mogelijk maakten zich te verschansen in hun oncontroleerbaarheid.

Hoe dat intussen zij, de massale en omvangrijke belastingontduiking bracht geen wezenlijk soelaas. Ook in de tijd van zijn grootste welstand had deze adel met zijn vermogens niet kunnen tippen aan die van de rijkste ingezetenen in het westen van de Republiek. En het verval voltrok zich tenslotte in een hoog tempo. Het aantal adellijke families liep in de achttiende eeuw snel achteruit, en met het borgenbezit en grondbezit ging het evenzo. De rol die de adel in de economie van het gewest eens gespeeld had werd in de negentiende eeuw overgenomen door de boerenstand.

D.J. Roorda

L. Wils, e.a., *Kopstukken van de Vlaamse beweging, Jan van Rijswijck, Adolf Pauwels, Louis Franck* (Standen en landen, LXXV; Kortrijk-Heule: UGA, 1978, 390 blz. BF. 1054,—).

Onder de titel *Kopstukken van de Vlaamse beweging* werden drie biografische studies gebundeld, die onder leiding van prof. L. Wils tot stand kwamen. Samen geven zij een beeld van de Vlaamse beweging tussen 1870 en 1914 en bovendien van het politieke en culturele leven te Antwerpen in dezelfde tijd.

In de eerste bijdrage brengt Janine Beyers-Bell een portret van Jan van Rijswijck, in 1853 geboren te Antwerpen en aldaar overleden in 1906: 'Jan van Rijswijck. Liberaal flamingant en burgemeester van Antwerpen', 9-106. Als jong advocaat werd hij actief in de liberale partij van de Scheldestad. In 1878 startte hij de cursus honorum in de provincieraad; in 1881 werd hij gemeenteraadslid, in 1889 schepen en in 1892, op 39-jarige leeftijd, burgemeester van Antwerpen; in 1900 werd hij ook nog naar het parlement gestuurd.

Van Rijswijck ontpopte zich als een Vlaamsgezind en vooruitstrevend liberaal. Als redacteur van het weekblad *De Kleine Gazet* (1879-1888) duwde hij de Liberale Vlaamse Bond, een van de drie liberale corpsen van Antwerpen, in flamingantische richting en ageerde hij voor de vernederlandsing van het officieel middelbaar onderwijs (taalwet van 1883). Op het sociale vlak toonde hij zich bekommerd om de volksklassen en was hij voorstander van een ruime kieshervorming, verplicht en kosteloos onderwijs, en persoonlijke dienstplicht. Hoewel katholiek opgevoed, evolueerde Van Rijswijck al snel in anti-clericale en zelfs anti-katholieke richting. Vanaf 1884 haalde zijn anti-clericalisme de bovenhand op zijn flamingantisme, een evolutie die niet alleen haar oorzaak vond in persoonlijke ervaringen maar ook in de defensieve positie van het liberalisme na 1884, die aan de Vlaamsgezinden in die partij slechts weinig speelruimte overliet. Eerst na de invoering van de evenredige vertegenwoordiging in 1899 zou het liberalisme in Vlaanderen en meteen het flamingantisch liberalisme weer levenskansen krijgen.

Tegelijk voltrok zich in Van Rijswijcks opvattingen over het taalvraagstuk een merkwaardige gedaanteverwisseling, vooral geaccentueerd vanaf 1889. Zijn verzet tegen het wetsvoorstel-Coremans op de vernederlandsing van de rechtspleging, zijn steun aan de Waalse afdeling van het Antwerpse Atheneum en zijn onbeslistheid tegenover het ontwerp van de eerste Hogeschoolcommissie wijzen op een afnemend flamingantisme. Waarschijnlijk moest hij als burgemeester van de metropool Antwerpen de Fransgezinde liberale *haute finance* ontzien. Maar de verklaring kan ook gezocht worden in de evolutie van de Vlaamse beweging zelf in zoverre dat Van Rijswijck op het einde van de negentiende eeuw gewoonweg door een meer radicale generatie van flaminganten werd overvleugeld. Zijn publieke afkeuring van de slogan 'In Vlaanderen Vlaams' dateert wel van tijdens zijn bur-